

Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik

Herausgegeben von
Olena Novikova und Ulrich Schweier

Band 2022

XIII. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik

**Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen
Die Ukraine aus globaler Sicht**

**Діалог мов – діалог культур
Україна і світ**

XIII Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики

München
03. – 06. November 2022

Universitätsbibliothek
Ludwig-Maximilians-Universität München

Mit **Open Publishing LMU** unterstützt die Universitätsbibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität München alle Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler der LMU dabei, ihre Forschungsergebnisse parallel gedruckt und digital zu veröffentlichen.

© für alle Texte bei den jeweiligen Autoren 2023

Diese Arbeit ist veröffentlicht unter Creative Commons Licence CC BY-SA 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Abbildungen unterliegen ggf. eigenen Lizenzen, die jeweils angegeben und gesondert zu berücksichtigen sind.

Die in diesem Band veröffentlichten Beiträge geben die Meinung ihrer Verfasser oder Verfasserinnen wieder und nicht in jedem Fall die des Herausgebers, der Redaktion oder des Verlages.

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im Internet abrufbar über <http://dnb.d-nb.de>

Druck und Vertrieb:

Buchschmiede von Dataform Media GmbH, Wien

www.buchschmiede.at

Open-Access-Version dieser Publikation verfügbar unter:

<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bvb:19-epub-108389-9>

<https://doi.org/10.5282/ubm/epub.108389>

ISBN 978-3-99165-141-3 (print); ISBN 978-3-95896-021-3 (online)

ISSN der Reihe: 2629-5016 (print); 2629-5024 (online)

ЗМІСТ

Передмова

МОВА

Олег Андрішко

Що робити, опинившись у Парижі? 13

Ірина Божко

Власні назви як засіб евфемізації в мовленні українців і франкофонів 20

Юлія Браїлко

Новітні тенденції використання графем в українському та російському інтернет-дискурсах 2022 року 28

Інна Демешко

Морфологічна класифікація девербативів у сучасній парадигмі дослідження 39

Лариса Колібаба

Зміни в правописі закінчень іменників III відміни: -И vs -І 48

Наталя Матвесва

Двомовність та мовна ідентичність у столиці України 57

Інна Царалунга

Варіативність мовної норми в сучасному українському правописі 64

Уляна Штанденко

Спостереження за мовною поведінкою українських біженців під час російсько-української війни 72

ЛІТЕРАТУРА

Тамара Бабійчук

Російсько-українська війна 2022-го у творах поетів Житомирщини 81

ДВОМОВНІСТЬ ТА МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Наталія Матвеєва

(Україна)

Статтю присвячено вивченню проблеми мовної ідентичності українців. З'ясовано основні причини двомовності в Україні. Проаналізовано співвідношення українців і росіян, а також українськомовних і російськомовних громадян в Україні на основі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Доведено важливість потужного зв'язку між мовою і державністю та між мовною і національною ідентичностями.

Ключові слова: національна ідентичність, мовна ідентичність, двомовність, мовна політика.

BILINGUALISM AND LANGUAGE IDENTITY IN THE CAPITAL OF UKRAINE

Natalja Matvejeva

The article is devoted to the problem of Ukrainian language identity. The main reasons for bilingualism in Ukraine have been studied. The ratio of Ukrainians and Russians, as well as Ukrainian-speaking and Russian-speaking people in Ukraine has been analyzed. The importance of the connection between language and national identities has been proved.

Keywords: national identity, language identity, bilingualism, language policy.

Однією з найважливіших ознак етносу є мова. мова кожного народу завжди нерозривно пов'язана з його історією. Німецький філософ Й. Гердер уважав мову основним компонентом національності, адже вона, безперечно, виражає ментальність народу і є душею етносу: “Чи має нація щось дорожче, ніж мова її батьків? У мові втілене все надбання її думки, її традиції, її історія, релігія, основа її життя, все її серце й душа. Позбавити народ мови – значить позбавити його єдиного вічного добра” (Субтельний 1991, 207).

Певна річ, мова – це символ духовного життя нації, а також, безперечно, фактор консолідації громадян. За словами О. Б. Ткаченка, “мова є формою вияву національної ментальності кожного народу... Національна ментальність є змістом національної мови... Національна мова, національна ментальність та національна культура становлять начебто три взаємопов'язані грані, якими висвічується особистість народу для нього самого і для світу” (Ткаченко 2004, 106).

У цьому контексті важливим видається поняття ідентичності. Нагадаємо, що ідентичність – результат самовизначення людини чи групи в соціальному сенсі, створення “образу – Я” та “образу – Ми”, тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками (Нагорна 2003, 16).

Національна ідентичність – сукупність зв’язків, які поєднують людей в окрему спільноту – націю. Отже, під національною ідентичністю розуміємо відчуття належності людей до певної нації. Із поняттям національної ідентичності тісно пов’язана мовна ідентичність. Мовна ідентичність – наслідок ідентифікації з певною мовною спільнотою (Ровеччак 2011).

Справді, саме мова є своєрідним маркером нації. Вона відіграє одну з основних ролей для створення національного іміджу країни, оскільки ідентифікація кожного народу відбувається насамперед за його мовою. Усі асоціюють Францію з французькою мовою, Німеччину – з німецькою, Великобританію – з англійською, тимчасом як Україну – не тільки з українською, але й із російською мовою. На жаль, така доля спіткала всі країни пострадянського простору, адже вони впродовж довгого часу розвивалися в тіні російського народу, а отже, питання мови та ідентичності для них має надзвичайно велике значення.

Так, становлення української нації відбувалося в умовах власної бездержавності, а тому шлях українців до утвердження себе як окремої нації був дуже складний. Перша Українська держава, Київська Русь, проіснувала до середини XIV ст. У цьому контексті слід підкреслити важливе значення столиці, позаяк Київ упродовж довгого часу відігравав колосальну роль: його вважали головним із-поміж усіх тогочасних міст, політичним центром Давньоруської держави та її духовною столицею. Утім після розпаду Київської Русі місто втратило свій статус, а українські землі постійно перебували в складі інших держав, кожна з яких певним чином намагалася асимілювати народ. Литовська доба виявилася найсприятливішою для розвитку української мови й культури. Насадження чужої ідеології стало помітнішим під час уходження України до складу Речі Посполитої. Однак процеси мовної асиміляції стартували в XVII ст. – тоді, коли Московія захопила більшість українських земель. З того часу розпочався довгий період утисків нашої мови, боротьби з українською культурою і нищення національного духу.

Московський період в історії української мови характеризувався справжнім лінгвоцидом. Наголосимо, що лінгвоцид, згідно з визначенням Я.К. Радевича-Винницького, – “свідома, цілеспрямована політика й суспільна практика панівної нації (її державних, релігійних, громадсько-політичних структур тощо), скерована на ліквідацію мови підлеглого народу з метою його денаціоналізації й асиміляції” (Радевич-Винницький 1997, 187). Лінгвоцидом можемо вважати всю мовну політику, яку здійснювала спочатку царська Росія, а потім продовжив СРСР.

До речі, за наказом Петра I в 1713 р. Московія привласнила собі наш етнонім Русь. Московити почали використовувати цю назву на позначення своєї держави з тих причин, що перші московські царі вважали себе спадкоємцями київської династії Рюриковичів. Українці ж, аби відрізнити себе від росіян, були змушені відмовитися від своєї первісної назви. Тому з Русі поступово з'явився етнонім Україна, а з руської мови – лінгвонім українська мова (Ткаченко 2004, 23).

Нагадаємо, що в радянській лінгвістиці претензії Московії на Київську Русь були навіть обґрунтовані науково. Зокрема, російський мовознавець О.О. Шахматов висунув спеціальну лінгвістичну теорію походження мов “трьох братніх народів”, “колискою” яких була Київська Русь. За його вченням, російська, українська й білоруська мови певний час існували у формі єдиної спільної мови, у російській термінології – “общерусского языка”. А самостійні мови утворилися тільки після її розпаду у XII–XIV ст. (Шахматов). Незважаючи на те, що Ю.В. Шевельов аргументовано спростував цю теорію в праці “Історична фонологія української мови” (Шевельов 2002), переконливо окресливши походження української мови безпосередньо з праслов'янської, росіяни ще й дотепер наполягають на існуванні “общерусского языка”, з якого нібито виокремилися наші мови.

Не викликає подиву, що наслідком трьохсотлітнього перебування українських земель під владою Московії стало тотальне зросійщення українського населення, позаяк керівна верхівка протягом усього часу все робила для того, аби денаціоналізувати українське суспільство і примусово нав'язати свою мову. Саме така політика русифікації і стала основною причиною нинішньої українсько-російської двомовності.

Потужним інструментом нищення української мови стали Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., які заперечували існування української мови як такої і забороняли її використання в усіх комунікативних сферах. Безперечно, такі дії були зумовлені страхом росіян із приводу того, щоб українці, окрім своєї мови, не почали вимагати власної держави. Зрозуміло, що через подібні заборони московська політика підірвала дух українського народу й зламала його віковичне прагнення користуватися своєю мовою. Їм таки вдалося нав'язати думку про те, що українська мова – сільська й мужицька, а отже, її престиж було повністю підірвано.

Крім цього, вагомим чинником русифікації українських міст, і Києва зокрема, став активний розвиток промисловості, що зумовив приплив представників російського етносу до столиці. Українці в російськомовному оточенні почували себе меншовартісними, а тому, аби комфортно існувати в місті, почали переходити на російську.

Нова хвиля національного відродження країни настала на початку XX ст. – після повалення царського режиму. Унаслідок цього збільшився обсяг української книжкової продукції, з'явилися нові видавництва і книгарні, пожвавилось театральне життя. Щоправда, політика українізації,

яку провадило більшовицьке керівництво у 20-х рр. XX ст., була лише прихованим курсом радянської влади, у перспективі спрямованим на русифікацію і денационалізацію всіх народів СРСР, у тому числі українського. За словами Л.Т. Масенко, політика коренізації мала на меті тільки “світоглядну уніфікацію суспільства на ґрунті поширення єдиної комуністичної ідеології, що ефективніше можна було зробити, провадячи пропаганду національними мовами народів колишньої Російської імперії” (Масенко 2004-1, 27). Інакше кажучи, комуністи послідовно впроваджували свої принципи національної політики, кінцевою метою якої було злиття націй.

З огляду на це радянська влада дозволяла національним культурам розвиватися тільки для того, щоби створити умови для їхнього злиття в одну спільну культуру з однією спільною мовою. У праці “Національне питання і лєнінізм” Й.В. Сталін виокремив три етапи цього процесу. У перший період пригноблені нації мали активно розвиватися в мовному й культурному планах. Основою другого етапу повинна була стати необхідність мати загальну міжнаціональну мову, окрім національної мови. І вже на третьому передбачено зникнення національних мов і заміна їх загальною для всіх мовою (Сталін 1951, 348).

Таким чином, процес українізації був лише початковим етапом в ідеології більшовиків, який уже в 30-х рр. XX ст. замінили політикою формування з багатьох народів Радянського Союзу однорідного в ідеологічному й мовно-культурному плані населення, позбавленого свободи самовираження (Масенко 2004-2, 44). Засуджуючи лише на словах Валуєвський циркуляр, радянське керівництво насправді здійснювало його практичну реалізацію (Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали 2005, 6), кінцевою метою якого було повне знищення української мови.

З огляду на це постійно пропагувалася думка про те, що українська й російська мови постали з одного ґрунту, вони є братами. Відповідно російська, як старший брат, мала низку переваг. У зв’язку з цим їй надавали статус другої рідної мови, мови міжнаціонального спілкування в СРСР, мови всесвітнього значення і такої, якою говорили навіть вожді світового пролетаріату Ленін і Сталін, що мало би ще більше сприяти зростанню її престижності. Не викликає сумнівів, що носіїв російської мови також уважали привілейованими. Тому тоді домінувало переконання, нібито існує “велика російська мова” й “велика російська культура”, а всі інші народи СРСР є лише “меншими братами”, а їхні культури можуть існувати й розвиватися тільки завдяки “дружній” підтримці й “добродійному” впливові “великого російського народу” (Масенко 2017, 193).

Отже, Московія через свою мовну політику домоглася того, аби українське й російське не розрізнялося, а усвідомлювалося, як спільне, братнє, однаково рідне. Радянському режимові вдалося виховати в українців комплекс неповноцінності й меншовартості, який залишився і до сьогодні.

Таким чином, асиміляція, що тривала протягом декількох століть, а також насаджування думки про російську мову, як рідну, спричинили масову двомовність українців, і як наслідок, великою мірою розмили їхню національну ідентичність.

У цьому контексті важливо звернути увагу на питання класифікації націй, яке досліджував Е. Сміт. Науковець виокремив два типи націй, що помітно розрізняються: західний і східний. Основні складники стандартної західної моделі нації – історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія. Водночас на Сході панівною вважається етнічна концепція нації, визначальною рисою якої є фокус на спільності походження і рідної культури. “Тоді як західна концепція проголошує, – пояснює Е. Сміт, – що індивід має належати до певної нації, але може вибрати, до якої саме приєднатися, незахідна, або етнічна, концепція не припускає такої широти поглядів. Чи то людина зоставатиметься у своїй спільноті, чи то емігрує до іншої, вона завжди неминуче й органічно залишатиметься членом спільноти, в якій народилась, і довіку нестиме на собі її печать” (Сміт 1994, 9).

Тому якщо на Заході політичну спільноту характеризують за певними спільними соціальними й правовими нормами, на Сході основним вважають спільність походження людей. З цього випливає, що те значення, яке має закон у західному зразку, у східному належить культурі, мові та звичаям. Зрозуміло, що на сучасному етапі вкрай рідко можна зустріти конкретний тип нації в чистому вигляді, проте гадаємо, що Україну все ж таки доречніше зарахувати до східного зразка, адже мова, національна самобутність і звичаї та традиції завжди лежали в основі формування українського етносу.

Утім В.Є. Хмелько, аналізуючи культурну ідентичність українців, визначає її неоднорідність і роз’єднаність, зокрема й у мовному аспекті. Дослідник виокремлює кілька груп, а саме: представників українськомовної української, російськомовної російської та російськомовної української культур. Цікаво, що розрізняються вони не лише на основі мови, але й ідентичності. Остання група знаходиться десь посередині між російськомовними росіянами й українськомовними українцями. При цьому, як зазначає науковець, за політичними й патріотичними орієнтаціями російськомовні українці ближче до українців, а за культурними (мова, традиції) – до росіян (Хмелько 2004, 42). Подібні думки висловлює і Р.Я. Кісь, називаючи таких людей маргіналами, що є роздвоєними, психологічно амбівалентними особистостями, які випали з системних смислів своєї культури й перестали бути її реципієнтами та інтерпретаторами (Кісь 2012).

Підкреслимо, що така різnorodність і диференціація населення України не відповідає співвідношенню українців і росіян на території держави, підтвердження чого знаходимо в даних переписів населення. Згідно з

результатами Всеукраїнського перепису 2001 р. 77,8 % жителів України є українцями за національністю, 17,3 % – етнічні росіяни й 4,9 % – люди інших національностей. Водночас показник співвідношення мови й етносу, що для східної концепції нації є найважливішим, помітно не збігається: кількість українськомовної та російськомовної частин населення не відповідає кількості українців і росіян на території України. Українську мову під час цього перепису назвали рідною 67,5 % українського населення, що на 10 % менше, ніж проживає українців загалом, російську вважають рідною 29,6 %, а це на 12 % більше, ніж етнічних росіян (Всеукраїнський перепис населення 2001).

У Києві реальне становище української мови також не відповідає розподілу киян ні за національною, ні за мовною ознакою. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Києві проживає 82,2 % українців, 13,1 % росіян, решта – представники інших національностей. Українську мову під час останнього перепису назвали рідною 72,1 % населення Києва. Російську мову визначили як рідну 25,3 % (Всеукраїнський перепис населення 2001).

З огляду на це очевидним стає той факт, що російська мова в Україні не співвідноситься з російською національністю, а частіше, мабуть, є наслідком мовної політики тоталітарного режиму. Тому поділяємо думку Л.Т. Масенко, що “нинішня двомовна ситуація в Україні сформувалася як перехідний етап у незавершеному асиміляційному процесі перетворення українськомовної спільноти на російськомовну, здійснюваному з метою розчинення української нації в російській” (Масенко 2007, 11).

З усього сказаного випливає, що потужний зв'язок між мовою і державністю, а також між мовною і національною ідентичностями, є важливою умовою існування сильної та незалежної держави. На цьому наголошує і Я.К. Радевич-Винницький, який переконує, що саме мова є обов'язковою, хоч і недостатньою умовою національного ренесансу. Окрім цього, вагомим значення має органічно поєднана з мовою самосвідомість нації, особливо тоді, коли мова цілковито або значною мірою нацією втрачена (Радевич-Винницький 1997).

Отже, мова – це головна ознака та маркер нації. Нині в Україні спостерігається нова хвиля українізації. На жаль, обставини, що її спричинили, – жахливі. Це війна Росії проти України. Збройний напад Росії на Україну, справді, підштовхнув багатьох російськомовних українців переходити на українську мову спілкування, адже вони не бажають розмовляти мовою ворога. Тому саме зараз мова стала фактором консолідації українського населення, виразником національної ідентичності. Українці все більше стали усвідомлювати свою національну приналежність і користуватися державною мовою. Маємо надію, що разом із перемогою українського народу над російськими загарбниками Україна стане одномовною країною, а національна та мовна ідентичності українців будуть збігатися.

Поділяємо думку М.П. Кочергана, що “побудувати Україну як незалежну державу можна, лише спираючись на історичні корені українського народу, а отже – на його мову, яка забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах” (Кочерган 2008, 21). Тому надзвичайно важливим завданням для нашого народу є збереження цілісності держави та здобуття справжньої незалежності, а це не можливо без усвідомлення колосального значення рідної мови.

Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Електронний ресурс: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/>

Кісь, Р. (2012). *Загрози маргінесу*. День. Київ, С. 169.

Кочерган, М. (2008). *Мовна ситуація і мовна політика в Україні*. Світогляд. Київ. 2. С. 18–23.

Масенко, Л. (2004-1). *Доба українізації 20-х років ХХ ст.: засади освітньої й культурної політики Миколи Скрипника*. Дивослово. Київ. 5. С. 27–30.

Масенко, Л. (2004-2). *Мова і суспільство: постколоніальний вимір*. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”.

Масенко, Л. (2007) *(У)мовна (У)країна*. Київ: Темпора.

Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ “Видавництво «Кліо»”.

Нагорна, Л. (2003). *Поняття “національна ідентичність” і “національна ідея” в українському термінологічному просторі*. Політичний менеджмент. 2. С. 14–30.

Радевич-Винницький, Я. (1997). *Україна: від мови до нації*. Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”.

Ровенчак, О. (2011). *Етнічні й мовні ідентичності та практики українських мігрантів до Польщі та Греції*. Соціальна психологія. 6(50). С. 97–106.

Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність*. Київ.

Сталин, И. (1951). *Національний вопрос и ленинизм: ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим*. Т. 11. Електронний ресурс: http://grachev62.narod.ru/stalin/t11/t11_38.htm.

Субтельний, О. (1991). *Україна: історія*. Київ.

Ткаченко, О. (2004). *Українська мова і мовне життя світу*. Київ.

Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали (2005). Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”.

Хмелько, В. (2004). *Суспільство міксантів*. Україна шукає свою ідентичність: збірник статей. Київ: ВБФ “Поступ”, С. 42–45.

Шахматов, А. *Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка*. Електронний ресурс: <https://io.ua/40621924>.

Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови*. Харків.